

Matanat XƏLİLOVA
AMEA Folklor İnstitutu
Mərasim folkloru şöbəsinin elmi işçisi
e-mail: matanatxalilova@mail.ru



NOVRUZAQƏDƏRKİ MƏRASİM MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİ

Matanat Khalilova
CEREMONY LEVELS AND FOLKLOR EXAMPLES TILL NOVRUZ HOLIDAY

Summary

In this article we tried to clarify the specificity of Novruz ceremonies. That is why we tried to show that though Novruz is a spring holiday, but it does not start in spring. Beginning from the winter season the preparatory procedures of Novruz are being carried out. Of course, it has also a good reason. Because the society have viewed all creation as a work of the Creator, not separately, as a whole, but as a continuation of each other. That is why in the minds of the folk the nature is alive, a single organism. To explain this integrity, we have talked about the levels of the ceremony till the Novruz holiday. Naturally we have initially taken a great deal of time for it. Because it is the first step towards the great deal of time. It is interesting that the society does not consider that period of time as winter, they accept it as a stage of preparation to spring. We have noted in the article that the great period of cold days lasts about forty days, during those cold forty days the folk ceremonies are held. But as a second step to the spring, of course, we have looked at the small period (twenty days) of time. In the second stage we have carried out the twenty-day period, and tried to show its place in the folk rituals and ceremonies. After a short period of winter we have tried to explain the third stage. Of course, the third level is called “boz ay” (“grey month”). It lasts from the end of short period of winter till spring holiday. In the article we tried to investigate that four pre-Tuesdays and the ceremony Khidir Ilyas are in these three levels. It means four Tuesdays are in the month “boz ay”, but the ceremony Khidir Ilyas is celebrated in the short period of winter. At the same time we have looked through the contaminative structure of this period. We have tried to explain folklore samples independently, without duplicating. One can add the row change of the Tuesdays to it. Based on a variety of sources, we have tried to show our own conclusions in different ways. We hope that this article will be considered by folklore experts and will be important from theoretical and practical point of view.

Key words: ceremony, ritual, folklore, holiday, level, structure, contaminative

Матанат Халилова
ЦЕРЕМОНИЯ СОБЫТИЯ И ФОЛЬКЛОРНЫЕ ПРИМЕРЫ ДО НОВРУЗА

Резюме

В этой статье мы постарались внести ясность в специфику церемоний праздника Новруз. В этой связи мы изначально постарались показать, что несмотря на то, что Новруз является весенним праздником, но не начинается весной. С наступлением зимы проводятся процедуры подготовки к Новрузу. Конечно же на это имеется важная причина. Потому, что общество рассматривало все творение как работу Творца, в целом, увидело целостность, думало о частях не в отдельности, а как о продолжении друг друга. И по оэтой же причине в народном сознании природа жива, и является единым организмом. Мы для того, чтобы объяснить эту целостность, рассказали об этапах церемоний, ведущих до праздника Новруз. Естественно, что для этого мы изначально взяли в основу великое дышло (сорок дней после наступления зимы, начиная с 21-го декабря). Потому, что

великое дышло является первым шагом к весне. Интересным моментом является то, что общество считает дышло не зимой, а подготовительным этапом к весне. По этому поводу выше мы отметили, что великое дышло продолжается сорок дней и в эти сорок дней проводятся народные церемонии. Вторым этапом к весне мы, естественно, обратили внимание на малое дышло (двадцать дней после великого дышла). На втором этапе мы изучили двадцатидневный период, старались показать его место на народных церемониях. После окончания малого дышла мы попытались объяснить третий этап. Естественно, что третьим этапом является месяц под названием серый месяц. Этот месяц длится с конца великого дышла до весеннего праздника. А затем мы показали, что другие церемонии были переплетены. То есть, мы попытались исследовать, что занимавшие в народном быту, стабильные в обычаях-традициях четыре вторника и церемония Хыдыр Ильяса находятся внутри этих трех этапов. То есть четыре вторника отмечаются в сером месяце, а церемония Хыдыр Ильяса в период малого дышла. В то же время мы обратили внимание на то, что это явление охватывающее событие и имеет контаминативную структуру. Кроме того, мы старались объяснить фольклорные примеры самостоятельно, не допуская повторения. Здесь мы также можем добавить разновидности рядов символов. Основываясь на различные источники, мы попытались по-разному излагать ряд вторников и в итоге излагать наши собственные выводы. Мы надеемся, что эта статья будет принята во внимание фольклористами, будет иметь теоретическое и практическое значение.

Ключевые слова: церемония, ритуал, фольклор, праздник, этап, структура, контаминативный

Açar sözlər: mərasim, ritual, folklor, bayram, mərhələ, struktur, kontaminasiya

Məsələnin qoyuluşu. Biz bu məqaləmizdə Novruz mərasimlərinin spesifikasiyasını aydınlaşdırmağa çalışmışıq. Bunun üçün ilkin olaraq göstərməyə çalışmışıq ki, Novruz yaz bayramı olsa da, yazda başlamır. Qış fəslə girəndən Novruza hazırlıq proseduraları həyata keçirilir. Əlbəttə bunun da mühüm səbəbi var. Çünki toplum bütün yaradılışa Yaradanın əsəri olaraq vahid baxmış, bütövlük görmüş, hissələri ayrıca deyil, bir-birinin davamı olaraq düşünmüşlər. Elə buna görə də xalq düşüncəsində təbiət canlıdır, vahid orqanizmdir. Biz bu bütövlüyü izah etmək üçün Novruz bayramına qədər gələn mərasim mərhələlərindən bəhs etmişik. Təbiidir ki, bunun üçün ilkin olaraq böyük çilləni əsas götürmüşük. Çünki böyük çillə yazda doğru ilk addımdır. Maraqlı orasındadır ki, toplum çilləni qış kimi düşünür, yazda hazırlıq mərhələsi kimi düşünür. Biz burada böyük çillənin qırx gün çəkdiyini, bu qırx gündə xalq mərasimləri keçirildiyini qeyd etmişik. Yazda doğru ikinci mərhələ olaraq təbii ki, kiçik çilləyə nəzər yetirmişik. İkinci mərhələdə iyirmi günlük dövrü araşdırmış, xalq mərasimlərində bunun yerini göstərməyə çalışmışıq. Kiçik çillə çıxdıqdan sonra üçüncü mərhələni izah etməyə cəhd etmişik. Təbiidir ki, üçüncü mərhələ boz ay adlanan aydır. Bu ay kiçik çillənin sonundan bahar bayramına qədər davam edir. Biz daha sonra isə digər mərasimlərin iç-içə olduğunu göstərmişik. Yəni xalq məişətində mühüm yer tutan, adət-ənənələrdə sabit qalan dörd çərşənbənin və Xıdır İlyas mərasiminin bu üç mərhələnin ikisi içində olduğunu tədqiq etməyə çalışmışıq. Yəni dörd çərşənbə boz ayda, Xıdır İlyas mərasimi isə kiçik çillə içində qeyd olunur. Biz eyni zamanda bunun çulğalaşma hadisəsi olduğuna, kontaminativ strukturuna nəzər yetirmişik. Bundan əlavə çalışmışıq ki, folklor örnəklərini də müstəqil

şəkildə, təkrarçılığa yol vermədən izah edək. Burada çərşənbələrin sıra dəyişikliyinə də əlavə etmək olar. Müxtəlif mənbələr əsasında çərşənbələrin cərgəsini müxtəlif şəkildə göstərmiş, sonda isə öz qənaətlərimizi söyləməyə çalışmışıq. Ümid edirik ki, bu yazımız folklorşünaslar tərəfindən diqqətə alınacaq, nəzəri və praktik baxımdan əhəmiyyətli olacaqdır.

İşin məqsədi. Təbiidir ki, mövzunun adından göründüyü kimi burada mövsüm mərasimlərindən bəhs olunacaqdır. Maraqlıdır ki, Novruz bayramı yaz bayramı, bahar mərasimi kimi qəbul olunur. Əlbəttə, bunu inkar etmək də olmaz. Elə Novruz mərasimlərinin yazın gəlişi ilə qeyd olunması da buna əyani misaldır. Ancaq məsələ orasındadır ki, tədqiqatçılar novruzaqədərki mərhələlərdən ayrı-ayrılıqda bəhs etmiş, ancaq bunun vahid kompleks təşkil etməsinə geniş yer ayırmamışlar. Novruz mərhələlərinin hələ qışın gəlişi ilə başlaması və toplumun bunu ciddi şəkildə qeyd etməsi araşdırmaya cəlb ediləsi çox ciddi hadisədir. Görünür ki, əcdadlarımız fəsilləri vahid struktur əsasında götürmüş, Novruza qədərki mərhələləri addım-addım mərasim faktoru olaraq məişətə daxil etmiş və bu mərasimləri ayrı-ayrılıqda qeyd etməyə çalışmışlar. Bu baxımdan bu mərasimlər aşağıdakı kimi təsnif oluna bilər:

1. Novruza qədərki mərasim mərhələləri
 - a) Böyük çillə (çillə);
 - b) Kiçik çillə (çillə);
 - c) Boz ay;
 - d) Dörd çərşənbə;
 - e) Xıdır Nəbi mərasimi.

Göründüyü kimi, Novruz mərasimləri yalnız Novruzun girişi ilə başlamır, əksinə, novruza qədər mərasimlərlə müşayiət olunur. Bizim məqsədimiz bu mərasimlərin mövsüm mərasimləri olduğunu təqdim etməklə bərabər, bu mərhələlərdə yaranan folklor örnəklərinə də nəzər yetirməkdir. İlk olaraq burada qeyd etdiyimiz kimi, Novruza doğru hərəkət sferasına aid olan **böyük çillənin** haqqında bəhs açmağa ehtiyac hiss olunur. Böyük çillə qışın başlanması ilə qeyd olunur. Buna şəbi-yelda (şəbi-yəlda), yəni ən uzun gecə də deyilir. Bu gecə ilə başlanan dövr xalq arasında böyük çillə adlanır. Böyük çillə qışın gəlişindən tam qırx gün periodik dövr olaraq götürülür. Bu dövr dekabrın 21-22-dən, yanvar ayının sonuna kimi davam edir. Çillənin böyük çillə adlanması kiçik çillədən iki dəfə artıq müddət təşkil etməsi ilə bağlıdır. Belə ki, böyük çillə qırx gün, kiçik çillə iyirmi gün çəkir. Elə burada onu da qeyd edək ki, çillə eyni zamanda xalq arasında doğum, toy və yas dövrünün qırx günü kimi də işlək olmuşdur (Ensiklopediya, 1987, 349).

Ağız ədəbiyyatında çillə ilə bağlı örnəklərin, hətta nəğmələr şəklində olan nümunələrin yer alması böyük çillənin mərasim spesifikasiyasını ortaya qoyur. Məlum olur ki, bu mövsüm dövrü adi gün kimi deyil, mərasim ənənəsi kimi qüvvədə olmuşdur. A.Nəbiyevin “Xalq ədəbiyyatı” kitabında “Çillə nəğmələri” başlığı altında folklor örnəkləri ayrıca janr kimi diqqət çəkir. O, bu barədə yazır ki, “Novruza hələ doxsan gün qalmış, yəni qışın- böyük çillənin girməsi

ilə bağlı xalq arasında çillə şənlikləri keçirilərdi və müxtəlif nəğmələr oxunardı” (Nəbiyev, 2009, 239).

Bu müddədən aşkar görünür ki, alim böyük çillənin mərasim statusu daşmasına diqqət çəkir. Tədqiqatçı həmçinin bu mərasimin onomastik səciyyə-sini də müəyyən edir: “Bəzi bölgələrdə həmin nümunələrə “Çillə kəsdi”, “Çillə” və ya “Çillədən çıxma” nəğmələri də deyilərdi (Nəbiyev, 2009, 239).

Tədqiqatçının toplayıb, ayrıca kitabda nəşr etdirdiyi bir neçə nümunəyə nəzər yetirək:

Böyük çillə,
Boyu bir belə...
Gəldi elə,
Gülə-gülə,
Getdi gülə-gülə.
Ağ gülünü də göstərdi,
Ağ dilini də göstərdi (Nəbiyev, 2009, 240).

Bu örnəkdə böyük çillə mərasiminin poetik xüsusiyyətləri diqqət çəkməklə bərabər, eyni zamanda bu mərasimin strukturu özünü göstərir. Belə ki, böyük çillənin sərt keçmədiyi, bahara doğru yol almaq üçün ilıq üzü işarələnidir. A.Nəbiyev bu barədə yazır ki, “Mərasim nəğmələrində böyük çillə xoş qılıqlıdır. İnsana o qədər də ziyan vurmur” (Nəbiyev, 2009, 240).

Böyük çillə mərasiminin bu mətnlərdə başqa bir cəhəti xüsusi səciyyə daşıyır:

Ağ örpəyim, tülüm gəl,
Ay ağ gülüm, gülüm, gəl!
Əkinimin yorğanı,
“Qara kəlin” dərmanı (Nəbiyev, 2009, 239).

Bu mərasim nəğməsində aydın görünür ki, toplum qış fəslində qar yağ-masını gözləyir, bu ərafədə yağın torpağı münbitləşdirdiyinə, əkinin bəhər-li olacağına inanır. Əlbəttə, bu da xalq sınımalarına əsaslanır. İllərlə təbiətlə təmasda olan insanlar öz təcrübələrinə inanır. Burada bu nəğməni oxumaqla yenə də qışda yaz hazırlıq ənənəsi işarələnidir. Elə tədqiqatçı da bu nəğmənin bu mənada ifadə olunduğuna diqqət çəkir: “...gülüm bir sıra mərasim nəğmələrində alt qatda saxlanan bədii obrazdır ki, o insanlara qar gətirir (Nəbiyev, 2009, 239).

A.Nəbiyev burada böyük və kiçik çillə ilə bağlı mərasim nəğmələrini geniş mətn əsasında elmi-kütləvi ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Ancaq biz elmi-nəzəri yazının tələbləri səviyyəsində, fikrimizə uyğun şəkildə bu mətnləri təqdim edib, araşdırmaya cəlb etmişik (Nəbiyev, 2009, 239).

Biz eyni mənbə əsasında **kiçik çillə**yə də diqqət yetirməyə çalışaq. Öncə onu qeyd edək ki, yuxarıda göstərdiyimiz kimi kiçik çillə dövrü xalq düşüncəsinə görə iyirmi günlük müddət təşkil edir. Kiçik çillə böyük çillənin əksi olaraq həqiqi və məcazi obraz kimi mətnlərdə iştirak edir. Belə ki, əksər vaxtlarda böyük çillə nə qədər yumşaq və ilıq keçirsə, kiçik çillə onun əksi olaraq daha sərt və soyuq dövr

kimi özünü göstərir. Elə bu anlama diqqət çəkən A.Nəbiyev bu barədə təqdim etdiyi mətnin xalq dilindən qopan mərasim nəğmələri olduğuna diqqət çəkir:

Kiçik çillə...
Boyu bir belə...
Hikkəsi bir belə...
Gəlişi oldu hayınan,
Gedişi oldu vayınan
Əlində qırmanc,
Eli-günü yandırdı (Nəbiyev, 2009, 241).

Göründüyü kimi, kiçik çillənin sərt gələ biləcəyi haqqında oxunan mərasim nəğmələri böyük çillə haqqında olan nəğmələrdən ciddi şəkildə fərqlənir. Burada kiçik çillənin gəlişinin də, gedişinin də soyuq iqlimlə müşayiət olunması mətn semantikasında aydın görünür. Çox obrazlı ifadə səviyyəsində kiçik çillədə əsən soyuq küləklər qırmanc çırpmağa bənzədilir. Burada eyni zamanda xalq dilinin poetikasında təbiət ona görə bu qədər antropoloji səciyyə daşıyır ki, ilkin təsəvvürlərdə təbiət canlı kimi qəbul olunur. Bu da əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bu mərhələləri vahid kompleksdə birləşdirir.

Kiçik çillənin qışın çətin dövrünü əhatə etməsi ilə bağlı folklorumuzda bir çox janrlarda örnəklər vardır. Bunlardan birini Azərbaycan Folklor Antologiyasından seçib oxuculara təqdim edirik: “Kiçik çillə böyük çilləyə deyir: – Səən ömrün məndə olsaydı, insanları baca yuxarı dırmaşdırardım, atdara qulun tullatdırardım” (Antologiya, 2005, 32).

Qeyd edək ki, bu məzmununda folklor örnəyi mətnlərdə yer alan kiçik fərqlilikləri istisna etməklə, demək olar ki, bütün bölgələrdə yayğındır. Bu da ondan irəli gəlir ki, toplumun mərasim folkloru eyni arxetiplərdən, eyni invariant strukturdan qopub paradixmalar şəklində funksionallaşır. Hansı bölgədəsə təndir gözündən sovurmaq, hansıdasə buxarıdan çıxarmaq, hansıdasə bacaya dırmaşdırmaq əslində eyni bir arxetipin müxtəlif şəkilləridir. Deyim fərqli, məzmun isə eynidir. Bütün bu kimi folklor örnəklərində kiçik çillənin böyük çillə ilə dialoqu və yaxud monoloqu yer alır. Məna baxımından isə eyni funksiyanın obraz versiyası diqqət çəkir. Burada kiçik çillənin böyük çilləyə nisbətən daha ağır qış dövrü məcazi-metaforik səviyyədə işarələnir.

Tədqiqatçı alim B.Abdulla böyük və kiçik çillənin mərasim atributlarından da bəhs etmişdir. O, göstərmişdir ki, “Böyük çillədə ayin əsasən səməni bişirməklə bağlıdır. Baharı çağırmaq, onun süni simvolunu yaratmaq təşəbbüsündən doğan səməni göyərtməyin tarixini əcdadımızın ilkin düşüncə çağlarında axtarmaq gərək gəlir” (Nəbiyev, 2009, 158).

Alim təbii olaraq kiçik çillədə isə əsas etibarilə “Xıdır Nəbi” mərasimindən və bu mərasim folklorundan bəhs edir (Nəbiyev, 2009, 159).

Biz bu mərasim faktorundan irəlidə bəhs açacağımız üçün fikirlərimizi bu kontekstdə göstərdiyimiz konkret misallarla yekunlaşdırmağı məqsədüyükün hesab edirik.

Böyük və kiçik cillə barədə mülahizələrimizə son olaraq Azərbaycan Folkloru Antologiyasında diqqətimizi xüsusi olaraq çəkən çillələrin ad semanteməsinə nəzər yetirməklə yekun vurmaq istəyirik. Topluda xalq ağzından alınan çillələr barədə göstərilir ki, çillələr yalnız böyük və kiçik cillə adlanmır: “Birinci böyük cillə dekabrın 22-dən, fevralın 1-nə qədər 40 gün davam edir. Balaca cillə 20 gün davam edir (Antologiya, 2005, 32).

Yuxarıda təsnif etdiyimiz boz ay, dörd çərşənbə, hətta kiçik cillə içində qəbul olunmazsa, Xıdır Nəbi mərasimi əslində iç-içə eyni ay içində bir-birinə qarışmış, çulğalaşmış, kontaminativ mərasimlərdir. Bunlar elə boz ay dediyimiz bir ay daxilində yaz bayramına hazırlıq mərhələsi olaraq diqqət çəkir. Elə kiçik cillə də bu mərhələni təşkil etdiyi üçün Xıdır İlyas mərasimi bu halda yenə də bu spesifikanı daşıyır. Elə bu prosesdə də müxtəlif mərasim örnəkləri yaranıb mərasim folklorunu zənginləşdirir. **Boz ay** haqqında ensiklopedik lüğətlərdə də konkret bilgi olması bu ayın bu şəkildə adlanmasının elmi məntiqə uyğunluğunu göstərir. Bu barədə oxuyuruq: “Azərbaycan xalq təqvimində qışın axırını ayı. Kiçik çillədən sonra başlayır. Fevralın 21-dən yaz girənədək (martın 22-dək) davam edir. Bu müddət ərzində hava tez-tez dəyişdiyindən tutqun, günəşsiz günlərin sayı çox olduğundan bu ay boz ay adlanır” (Ensiklopediya, 1978, 218).

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində isə bu ay alaçalpo adı ilə göstərilmişdir (Lüğət, 1964, 86).

Eyni zamanda Boz ay xalq arasında alaçillə, alaçalpo, alaçalpov da adlanır (Ensiklopediya, 1978, 218; Lüğət, 1964, 86).

Yazın gəlişinin xüsusi ovqatı bu ay içində daha da güclənir. Müxtəlif etnoqrafik bilgilər mərasim elementləri kimi diqqət çəkir. Məhz dörd əsas çərşənbə də bu ay içində keçirilir. Bu çərşənbələr su, od, hava və torpaq çərşənbələridir. Folklorşünaslıqda əsas etibarilə çərşənbələrin ardıcılığı demək olar ki, bu şəkildə qəbul olunur. Əlbəttə, çərşənbələrin sıra ardıcılığı ilə bağlı fərqli fikirlər də meydana çıxır. Çərşənbələrin sırası pozulur, yerdəyişmə baş verir (Abdulla, 2005, 163, 164). Ancaq çərşənbələrin eyni adla adlanması bir-mənəli qəbul olunur. Sadəcə bu adlarla bağlı paralel olaraq çərşənbələrə xalq dilində başqa adlar verilməsi də iddia olunur. B.Abdulla bu adları tədqiq edib, göstərir ki, “Bu adlar əzəl çərşənbə, kül çərşənbə, gül çərşənbə və ilaxır çərşənbə adlanır” (Abdulla, 2005, 163).

Bizim fikrimizcə sonuncu çərşənbə ilaxır çərşənbə deyil, axır çərşənbə olmalıdır. Çünki əslində bu çərşənbələr birlikdə ilaxır, yəni ilin son çərşənbələridir. Məhz A.Nəbiyev də dörd çərşənbəni birlikdə ilaxır çərşənbələr adlandırmışdır (Nəbiyev, 2009, 242).

Əvvəldə göstərmişdik ki, ilkin dünyagörüşündə təbiət canlı olaraq inikas olunur. Buna görə də bəzən həqiqi və məcazi mənalar arasında sərhədlər də pozula bilir. Məhz M.Təhmasib bu məsələyə çərşənbələrlə bağlı diqqət çəkərək yazır ki, “Bu dörd ünsür hava, torpaq, su və oddur. Qədim etiqadlara görə son ayın hər həftəsində guya ki, bu ünsürlərdən biri canlanır, oyanır, yaşamağa başlayır (Təhmasib, 2005, 73).

Burada maraqlı orasındadır ki, M.Təhmasib çərşənbələrlə bağlı ölübdirilmə motivini işarələyir, arxaik düşüncədə novruza və ona aid olan elementlərdə təbiətin canlı olaraq götürülməsinə diqqət çəkir. Elə buna görə də novruzun strukturunu, novruz adətlərində arxaik ritualları tədqiq edən A.Xəlil məhz bu kontekstə xüsusi diqqət ayırmışdır (Xəlil, 2012, 15, 16).

Biz eyni zamanda yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi çərşənbələr sırasını fərqli şəkildə təqdim etmək baxımından göstərdiyimiz mətnə də yer dəyişməsinin şahidi oluruq. Ancaq göstərdiyimiz kimi heç bir ad dəyişməsi M.Təhmasibdə də nəzərə çarpmır (Təhmasib).

Çərşənbələrin mərasim faktoru daşdığı onlar haqqında yaranan mərasim örnəkləri də ortaya qoyur. Əgər mərasim kütləvi prosedura tələb edirsə, burada mərasim folkloru örnəkləri olmazsa, bu mərasim və ritualların folklorlara birbaşa bağlılığı şübhə altına düşə bilər. Məhz çərşənbələrlə bağlı yaranan xalq inancları, deyimləri və digər folklor janrları bu mərasimlərin folklor istiqamətində öyrənilməsinə yol açır. Azərbaycan folklor toplusunda müxtəlif ərazilərdən (Qəbələ, Oğuz, Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən və s) toplanan xalq inancları ilə bağlı deyimlərdə çərşənbələrlə bağlı maraqlı bilgilər vardır: “Birinci çərşənbədə hava havaya ənir. Yəni havalar isdiləşir. İkinci çərşənbədə hava suya ənir. Yəni suyu isdiləşdirir, çayların buzu əriyir, sular artır, çay və göllər daha buz bağlamır. Üçüncü çərşənbədə hava yerə ənir. Torpağı isidir, torpağın canına isdi keçir, daha donmur. Ho vaxdan dağlarda, marxallarda qar uçuqunu başlayır. Dördüncü çərşənbədə hava ağaca ənir. Ağaclar, otlar göyərir (mətn söyləyici dilindən yazıya alındığı üçün yerli şivə saxlanmışdır) (Antologiya, 2005, 32).

Bu mətn bizim üçün ona görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, burada dörd çərşənbə qəbul olunur, çərşənbələrin bəzisi təsviri, bəzisi isə semantik səviyyədə su, od, yel və torpağı işarələyir. Mətnə hava, su, torpaq əgər aşkar görünürsə, od çərşənbəsi “istiləşmə” semantemi ilə mətnin alt layına hopmuşdur. Bundan əlavə, burada yel və yaxud hava çərşənbəsi hava adıyla qeyd olunmaqla bərabər, eyni zamanda hava bütün çərşənbələrdə hava mənasında iştirak edir. Elə bu da təbiəti vahid orqanizm kimi götürmək kimi harmonik baxış tərzindən irəli gəlir.

Başqa bir örnəyə nəzər yetirək: “Torpaq çərşənbəsi günü yeri murdarlamaq, bitkiləri qırmaq, suya, oda və torpağa tüpürmək günah sayılır” (Antologiya, 2000, 54). Onu da qeyd edək ki, çox arxaik mövsüm-mərasim nəğmələrindən olan “Gün çıx, gün çıx” nəğməsində od, istilik, “Yağmurunu çağırış” nəğmələrində su, “Səməni” və s. nəğmələrdə torpaq, “Yel baba” nəğməsində isə müxtəlif səviyyələr nəzərə alınmaqla yel, hava simvollaşdırılmışdır (Xalq ədəbiyyatı, 1981, 102-105).

Biz çərşənbələr barədə çox geniş bəhs açə bilərik. Ancaq məqsədimiz təqdim etdiyimiz bu örnəklərdə çərşənbələr haqqında qısa bilgi vermək və novruza qədərki mərhələlərdə mərasimləri, eləcə də mərasim folklorunu diqqətə çatdırmaqdır. Bu baxımdan bu kiçik tədqiqat və təqdimatla kifayətlənmək məcburiyyətindəyik.

Kiçik çillə və yaxud boz ay içində “Xıdır” və yaxud Xıdır İlyas” mərasimi də keçirilmişdir. Qısa da olsa, bu barədə də araşdırmaya ehtiyac hiss olunur. Ancaq onu da qeyd edək ki, bu mərasim folklorşünaslar tərəfindən çox geniş şəkildə araşdırılmışdır. Maraqlıdır ki, Xıdır İlyas mərasiminin nə zaman başlanması, kiçik çillə dövrünə, boz aya, yoxsa daha sonraya düşməsi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Maraqlıdır ki, E.Aslanov bu mərasimin 23 apreldə keçirildiyini qeyd edir (Aslanov, 1984, 226).

Ə.Axundov kiçik çillənin onuncu günündə, Ə.Cəfərzadə isə kiçik çillənin qurtardığı son üç gündə keçirildiyini göstərir (Xürrəmçızı, 147). Folklorşünaslar əsas etibarilə kiçik çillənin onuncu günündə keçirilməsini göstərirlər. Ancaq Ə.Cəfərzadənin yanaşması ritual poetikasından irəli gəlir. Çünki mərasim bir gün çəkməz, ən az halda üç gün olması daha məntiqlidir. Yalnız B.Abdullanın kiçik çillənin birinci ongünlüyünü “Xıdır Nəbi ongünlüyü” adlandırması da unudulmamalıdır. Nəzərə alınsa ki, məhz kiçik çillənin birinci ongünlüyü qəbul olunur, o zaman bu dövrə düşdüyü də daha dəqiq ehtimallar arasındadır (Abdulla, 2005, 159).

Onu qeyd etmək də lazımdır ki, bu mərasimin araşdırılması tarixi-xronoloji baxımdan deyil, folklorşünaslıq istiqamətində, mərasim folkloru səviyyəsində aparılarsa, daha düzgün olar. Çünki qədim dövrlərdən gələn bir mərasimin konkret olaraq hansı günə düşməsi müxtəlif təqvimlərdə müxtəlif şəkildə ola bilər. Ancaq mərasimin poetikası məna və məzmunu öz mahiyyətindən çox kənara çıxma bilməz. Sual olunur ki, Xıdır İlyas mərasimi nə üçün yaranmışdır və novruz ərəfəsi nəyi ifadə edir. Eyni zamanda onu qeyd edək ki, Xıdır İlyas mərasimi haqqında folklor və etnoqrafiya sahəsində həddindən artıq tədqiqatlar yazılmışdır. Təkrarçılığa yol verməmək üçün biz, bu mərasimin qısa məzmunundan bəhs edib, daha sonra konkret folklor örnəklərindən misallar verib, bunu araşdırmağı daha münasib hesab edirik. Xıdır İlyas mərasimi mənbələrdə müxtəlif adlarla qeyd olunur. Bu mərasim Xıdır, Xıdır İlyas, Xıdır Nəbi, Xıdır Əlləz, Xıdır Zində, Xızır İlyas, Xızır-günü və s. kimi göstərilir (Əfəndiyev, 1981, 80; Abdulla, 2005, 159; Xürrəmçızı, 2002, 147-149; Seyidov, 1990, 8; Aslanov, 1984, 226).

P.Əfəndiyev yazır ki, “Xıdır”, Xıdır Nəbi”, yaxud “Xıdır İlyas” haqqında olan nəğmələr yaşıllıq, yağış arzusu ilə təşkil edilən mərasimlərdə oxunmuşdur (Əfəndiyev, 1981, 89). A.Nəbiyev də yazır ki, “Xıdır Nəbi” türk tayfalarının bir sıra başqa bayramları kimi bolluq, firavan yaşayış etiqadları ilə bağlı meydana gəlmişdir (Nəbiyev, 2009, 255).

Xıdır Nəbi mərasimində oxunan nəğmələri, qiymətli örnəkləri nəzərdən keçirək:

Xıdır, Xıdır, Xıdır gətir,
Var dərədən od gətir...
... Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,
Bitdi çiçək, oldu yaz... (El çələngi, 1983, 17).

Bu mətndən aydın görünür ki, bu nəğmədə Xıdır Nəbi gələndə bolluğa vasitə olacağına işarə olunur və onun gəlişi yazın müjdəsidir. Bu nəğmənin birinci misrası başqa mənbələrdə “Xıdır, Xıdır, xıd gətir” kimi də oxunur. Bizə belə gəlir ki, nəğmə ritmi və poetik xüsusiyyəti baxımından bu şəkildə oxunuşu daha düzgündür (Folklor 2005, 96).

Başqa bir örnəyə diqqət edək:

Xanım, ayağa dursana,
Yük dibinə varsana.
Çömçəni doldursana,
Xıdırı yola salsana (El çələngi, 1983, 18).

Biz bu nəğmənin kosa ilə bağlı yaz bayramında oxunuşunu yaxşı bilirik. Görünür ki, daha arxaik qatlarda Xıdır Nəbi ilə bağlı olmuşdur. Burada məcazi dil özünü nümayiş etdirir. Bu mətndən görünür ki, Xıdır gəlibsə, demək bolluq olacaq. Ona görə onu razı yola salmaq lazımdır.

Xıdır Nəbi, yaxud Xıdır İlyas mərasimi ilə bağlı nümunələr folklor topluslarında genişdir. Ancaq biz ümumi məlumat verdiyimiz üçün daha geniş səviyyədə mətni buraya əlavə etmirik (Xalq ədəbiyyatı; El çələngi; Folklor). Təbiidir ki, xalq arasında bu mərasimlə bağlı bir çox qiymətli mərasim nəğmələri, inamlar, bir sözlə mərasim folkloruna aid nümunələr hələ də qalmaqda və nəsil-dən-nəsilə ötürülməkdə davam edir. Xalq xəzinəsinin bu qiymətli incilərini toplamaq da bu mərasimin daha geniş şəkildə, yeni səviyyədə tədqiqinə yol açə bilər. Ümid edirik ki, itmiş yaddaşın bərpasında folklorşünaslarımız bu sahədə də gələcəkdə geniş addım atacaqlar.

Beləliklə, biz bu yazımızda Novruz bayramına qədər olan mərasim mərhələlərini və mərasim folklorunun nümunələrini təqdim edib, tədqiq etməyə çalışdıq. Diqqət edilərsə, təkrarçılıqdan qaçmaq üçün bu mərhələlərə konkret örnəklərlə və orijinal şəkildə yanaşmağımız aydın görünür. Gələcək tədqiqatlarda da, bu mövzuda xalq ağzından alınmış qiymətli örnəklərlə araşdırma aparmağa çalışacağıq.

İşin elmi nəticəsi. Məlumdur ki, Novruz mərasimləri ilə bağlı bir çox kitablar, monoqrafiyalar, məqalələr yazılmışdır. Bu yazıda qışdan yaz qədər olan bir dövr mərhələlər olaraq götürülmüş, bu mərhələlərdə olan xalq mərasimləri izah olunmuşdur. Qışın da, yazın da vahid struktur təşkil etməsi kimi yanaşma tərzini meydana qoyulmamışdır. İşin elmi nəticəsi bu baxımdan faydalı hesab oluna bilər.

İşin elmi yeniliyi. Bu yazıda yaz bayramına doğru gedilən dövrdə xalq mərasimlərinin bir-biri ilə çulğalaşması, kontaminativ səviyyədə kiçik çillə içində Xıdır İlyas mərasimin keçirilməsi, boz ay, alaçalpo içində çərşənbələrin mərhələ təşkil etməsində mərasimlərin sinxronluğu və diaxronluğu yeni elmi müddəə kimi irəli sürülür.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Bu məqalənin mühüm praktiki əhəmiyyəti vardır. Təbiəti vahid götürmək və bütün mərhələlərin tamını hissələri kimi öyrənilməsi çox vacibdir. İşdən filologiya fakültələrində, folklor və etnoqrafiya ixti-

sasları üzrə magistratura və doktorantura təhsili zamanı xüsusi kurslarda praktik vəsait kimi istifadə olunması mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla 2005 – Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Qismət, 2005, 208 s.
2. Antologiya 2000 – Azərbaycan folkloru antologiyası. IV kitab, I cild. Şəki folkloru. Tərtib edənlər: H.Əbdülhəlimov, R.Qafarlı, O.Əliyev, V.Aslan. Bakı: Səda, 2000, 494 s.
3. Antologiya 2005 – Azərbaycan Folkloru Antologiyası. XIII kitab. Şəki-Zaqatala folkloru. Tərtibçilər: İ.Abbaslı, O.Əliyev, M.Abdullayeva. Bakı: Səda, 2005, 550 s.
4. El çələngi 1983 – El çələngi. Dünya Uşaq ədəbiyyatı kitabxanası. Tərtib edənlər: Fərzəliyev T. Abbasov İ. Bakı, Gənclik, 1983, 388 s.
5. El-oba oyunu, xalq tamaşası 1984 – El-oba oyunu, xalq tamaşası / Tərtib edən E.Aslanov. Bakı, İşıq, 1984, 275 s.
6. Ensiklopediya 1978 – Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə. II cild. Bakı: 1978, 592 s.
7. Ensiklopediya 1987 – Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə. X cild. Bakı: 1987, 608 s.
8. Əfəndiyev 1981– Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif nəşr, 1981, 401 s.
9. Folklor 2005 – Azərbaycan Folkloru (Ön söz-xalq tarixi). Tərtib edən və ön sözün müəllifi B.Abdulla. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
10. Xalq ədəbiyyatı 1981–Xalq ədəbiyyatı. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, XX cildə, I cild. Cildi tərtib edənlər: Fərzəliyev T. Abbasov İ. Bakı: Elm, 1981, 510 s.
11. Xəlil 2012– Xəlil A. Türk xalqlarının yaz bayramları və Novruz. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 144 s.
12. Xürrəmquzı 2002– Xürrəmquzı A. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Səda, 2002, 209 s.
13. Lüğət 1964 – Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Tərtib edən Orucov Ə. 4 cildə, I cild. Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı: 1964, 595 s.
14. Nəbiyev 2009 – Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I kitab (təkrar nəşr), Bakı, Çıraq, 2009, 640 s.
15. Seyidov 1990 – Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.
16. Təhmasib 2005 –Təhmasib M. Məqalələr / Tərtib edənlər: Cəfərli M. Əliyev O. Bakı: Elm, 2005, 218 s.